

OSMANLI İDARESİ'NİN İLK YÜZYILINDA KUDÜS-İ ŞERİF SANCAĞI'NDA YAHUDİ NÜFUSU

Mustafa ÖKSÜZ
Dicle Üniversitesi

ÖZET: Bu makalenin amacı, Osmanlı egemenliğinin ilk asrında Kudüs Sancağı'nda yaşayan Yahudi nüfusunu incelemektir. Tahrir ve sicil defterlerindeki verilere dayanarak hazırlanmış olan bu araştırma, imparatorluğun muhtelif bölgelerinden ve imparatorluk dışından sancağa yoğun bir Yahudi göçünün yaşanmadığını, aksine özellikle sancaktaki içtimâî ve iktisadî vaziyetin bozulduğu dönemlerde Yahudilerin büyük ölçüde nüfus kaybına uğradıklarını ortaya koymaktadır. Sancakta yerleşimleri için müsait bir ortam olmasına rağmen Yahudiler, XVI. yüzyıl boyunca Kudüs'e rağbet göstermeyerek Safed Sancağı'na yönelmişlerdir. Bu da Yahudi nüfusunun imparatorluğun içinde ve dışında alıştıkları yaşama biçiminden "Kudüs" için feragat etmeyi lüzumsuz gördüklerini ve buldukları yerlerde hayatlarını sürdürmeyi tercih ettiklerini göstermektedir.

ANAHTAR KELİMELER: Kudüs Sancağı, Osmanlı Devleti, Demografi, Yahudiler, Safed Sancağı.

Giriş¹

Müslümanların ilk kıblesi olan Mescid-i Aksa'nın da içinde bulunduğu Kudüs, dini ehemmiyetinden dolayı üç semavî dinin müntesipleri nazarında fevkalade bir öneme sahip olagelmıştır. Bu özelliğiyle Kudüs, yeryüzünde üç semavi din tarafından takdis edilen tek şehirdir. Hz. Süleyman'ın (as) mabedine, Hz. İsa'nın (as) hatıralarına ve Hz. Muhammed'in (sas) Miraç'a yükselişine şahitlik eden bu kadîm kent, tarih boyunca Müslümanları, Hristiyanları ve Yahudileri büyük bir cazibeyle kendine bağlamıştır.

Yahudiler; Müslüman ve Hristiyanlardan farklı olarak Kudüs'ün kadîm sakinleri olmakla birlikte tarih boyunca her zaman burada ikamet etme ve yaşama imkânına sahip olmamışlardır. II. Nebukadnezar'ın milattan önce 586 yılında Kudüs'ü tahrip ederek Musevileri Babil'e sürgün etmesi Yahudi tarihinde mühim bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Perslerin Bâbillileri yenilgiye uğratması (M.Ö. 538), onlara Kudüs'e avdet yolunu açarak mabedin ikinci kez inşasını mümkün kılmıştır. Romalılar tarafından mabedin 70 tarihinde yıkılmasıyla Yahudiler, Kudüs'ten çıkarılmışlardır ve bölgeye Filistin (Paleaestine) adı verilmiştir. (Gürkan, 2013: 191) Romalıların bu adı kullanmayı tercih etmeleri, Yahudilere yaşadıkları yerlerin ilk sakinlerinin onlar olmadığını hatırlatarak Filistler² olduğunu haber veriyordu. Talihin garip bir cilvesi olarak bir Roma hatırası olan "Filistin" ismi tarih boyunca benimsenerek kullanılmıştır.

Hristiyanlığın imparatorluğun resmi dini olmasından sonra Kudüs büyük bir değişim geçirerek yeni dinin getirmiş olduğu değişime istinaden Hristiyan tapınaklarıyla dolmuştur. (Bar, 2004: 307) Nitekim Hristiyanlığın tesiriyle Roma ve Bizans dönemlerinde Yahudilerin Kudüs'te ikamet etmeleri yasaklanmıştı. Bu durum onların Kudüs'teki varlığını neredeyse tamamen ortadan kaldırmıştır. (Ben-Artzi, 1990: 18) İslam ordularının kuşattığı ve Hz. Ömer'in teslim almaya gittiği şehir, her haliyle Hristiyan kimliği taşımaktaydı. Kentin Müslümanlar tarafından 637 yılındaki fethi, Yahudilere yeniden Kudüs'e dönüş yolunu açmıştır.

Hz. Ömer'den sonra Kudüs sırasıyla Emeviler (VIII. asrın ortalarına kadar), Abbasiler (X. asrın ortasına kadar), Tolunoğulları, İhşidiler, Fatimiler (XI. asrın ortasına kadar), Selçuklular (1070'lerden sonra kısa bir süreliğine), Eyyûbîler ve Memlûklü devletlerinin idaresi altında bir İslam şehri olarak mevcudiyetini devam ettirmiştir. (Sharon, 1975: 9-10) Müslümanların hâkim olduğu zaman zarfında Yahudiler, Kudüs'te ikamet etme imkânına sahip olmuşlardır. Haçlı dönemi hariç tutulursa bölgenin devamlı surette Müslümanların egemenliği altında kaldığı söylenebilir. Haçlı seferleri yalnızca Müslümanları derinden etkilememiş en az onlar kadar Yahudiler de Haçlıların zulmüne maruz kalarak şehir düştükten sonra büyük bir katliama uğramışlardır.³

Yavuz Sultan Selim'in 15 Aralık 1516'da Şam'dan hareket ederek önce Gazze'ye ve ardından 29 Aralık'ta Kudüs'e varması yeni bir dönemin başlangıcını işaret ediyordu. Padişah kutsal yerleri ziyaret edip ahaliyi ve ileri gelenleri taltif etmiş ve kurbanlar kestirerek fukaraya dağıtmıştı. Şehirde bulunduğu zaman diliminde yalnızca Müslümanlarla ilgilenmeyen sultan, gayrimüslimlerle de alakadar olup hak ve hukuklarını teminat altına alan fermanlar bahşetmişti. (Tansel, 1969: 158-162)

Sultan Selim'in kısa süreli saltanatı, kutsal toprakların Osmanlı hâkimiyetine girmesini sağlamıştı. Ancak böyle büyük bir değişimin hemen hazmedilmesi mümkün olmadığından padişahın vefatını müteakip Memlûk Devleti'ni ihya etmeyi hedefleyen Canbirdi Gazali isyanı, kısa süreliğine de olsa Osmanlı egemenliğini tehlikeye atmakla birlikte vaziyet kontrol altına alınarak bölgede düzen süratle tesis edilmiştir. (Emecen, 1993: 141-143).

NÜFUSA DAİR KAYNAKLAR: TAHRİRLER

Osmanlılar, bir bölgeyi timar sistemi ile idare etmeyi planladıklarında belli aralıklarla sancağı/eyaleti tahrir ederlerdi.⁴ Nitekim Kudüs, Şam Eyaleti'ne tabi bir sancak olarak on altıncı yüzyıl boyunca muhtelif zamanlarda tahrir edilmiştir. Yavuz Sultan Selim'in emriyle Şam Eyaleti'nin tahririnin 1519 yılında tamamlanmış olduğu bilinmektedir. (Emecen, 2012: 31) Yine bu tarihlerde Kudüs Sancağı'nın da tahrir edilme ihtimali akla gelmekle birlikte eldeki defter serisine bakıldığında ilk tahrir defterinin Kanuni Sultan Süleyman döneminden kaldığı görülmektedir.⁵

İsyanın bastırılması akabinde Sultan Süleyman ile sonraki padişahların emriyle yapılan tahrirler, günümüz tarihçileri tarafından nüfus tahminleri için kullanılmaktadır. Modern nüfus kayıtlarına benzemeyen ve yalnızca vergi mükellefi haneleri tespit gayesiyle tutulan tahrir defterleri, şehirlerde ve köylerde ikamet eden ailelerin hane reisleri ile bekâr kişilerin (mücerred) adlarını ihtiva etmekte ve nüfusun geri kalanına dair (kadınlar⁶, çocuklar, köleler) herhangi bir malumat içermemektedir. Dolayısıyla mezkûr defterlerin bulunduğu sancakların/eyaletlerin hane ve mücerred sayılarına istinaden yapılan nüfus hesaplamaları kesinlikten çok bir tahmini ifade etmektedir.

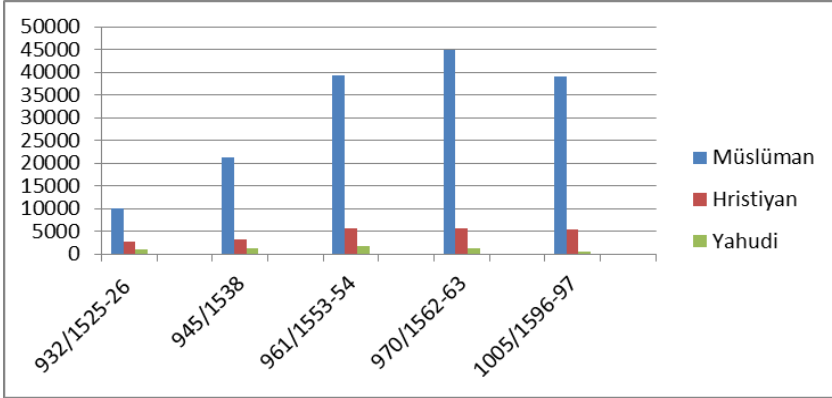
	932h?/1525-26?			945h?/1538?			961h/1553-54			970h/1562-63			1005h/1596-97														
	Müs	Hrs	Yhd	Müs	Hrs	Yhd	Müs	Hrs	Yhd	Müs	Hrs	Yhd	Müs	Hrs	Yhd												
																M	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M	H
Kudüs Sancağı																											
Kudüs Şehri	624	2	119	1204	74	175	29	222	21	1944	132	416	25	325	13	2101	35	383	41	237	12	1463	54	42 ⁹	- ⁸		
Kudüs Köyleri	1057	108	355	1645	96	350	8			4142	78	634	34			4763	191	598	61			4447	70	888	2		
Halîlurrahmân Kasabası	133			774	231	7	20			930				7	1	989	134			11		680	22			11	
Halîlurrahmân Köyleri	161	54		549	18	95	12			800	91					1036	90	106	7			1131	7	113			
Toplam	1975	110	528	2	4172	419	627	49	242	21	7816	210	1141	59	332	14	8889	450	1087	109	248	12	7721	153	1043	2	11

Tablo I: XVI. Yüzyıl Kudüs Sancağı Hane/Mücerred Sayısı⁷

XVI. YÜZYIL KUDÜS SANCAĞI NÜFUSU

29 Aralık 1516'da Yavuz Sultan Selim'in ziyaret ettiği şehir ve bağlı olduğu sancağın durumu, yukarıdaki tablonun da işaret ettiği üzere iç açıcı bir halde değildi. Memlûk devrinin son zamanlarında yaşanan sıkıntılar başta olmak üzere savaşın ve karışıklıkların ortaya çıkardığı şartlar, ahaliyi ikamet ettiği köy, kasaba ve kenti terke mecbur bırakmıştı. Ancak durumun zamanla düzelmeye başladığı ve halkın yerine yurduna geri döndüğü açıkça görülmektedir.

Kanuni Sultan Süleyman'ın başlatmış olduğu Kudüs surlarının tahkim ve tamiri işine (Cohen, 1989: 467-477) ilaveten hem devlet erkânının hem de hanedan mensuplarının yapmış olduğu hayır hasenat ve benzeri faaliyetler, menfi halin izalesinde ve müspet bir şekle dönüşünde müessir bir rol oynayarak sancağın yeniden şenlenmesine katkı sağlamıştır.¹²

Grafik I: XVI. Yüzyıl Kudüs Sancağı Nüfusu

Sancaktaki mevcut Yahudi nüfusunu incelemeye önce tahrir defterlerinin verileri ışığında genel nüfustan bahsetmek esaslı bir mütalaaya zemin teşkil edecektir. Böylece Yahudilerin genel nüfusa oranları ve nerede yaşadıkları sühuletle anlaşılacaktır.

932h?/1525-26? yılında yapıldığı tahmin edilen ilk tahrirde, 110 mücerred 1975 hane Müslüman (9985 kişi), 2 mücerred 528 hane Hristiyan (2642 kişi) ve 199 hane Yahudi (995 kişi) olmak üzere toplam 2702 hane 112 mücerred (13622 kişi) Kudüs Sancağı'nda yaşamaktadır. Memlûk Devleti'nin son zamanlarında Kudüs Şehri'nin nüfusunun 10.000 civarında olduğu esas alındığında (Emecen, 2012: 31) ilk tahririn verileri, sancağın/şehrin toparlanması

noktasında Osmanlıların önünde kat edecekleri fazla bir yol olduğunu ve halkın Memlûk-Osmanlı mücadelesiyle Gazali İsyanı'nın etkilerinden kurtulamadığını göstermektedir. I. Selim'in kısa süreli saltanatı, devlet otoritesinin tesisine olanak sağlamadığından ahali nezdinde yeni idarecilere karşı bir itimadın henüz oluşmadığı ve bu sebepten insanların yerlerine dönmekten imtina ettikleri görülmektedir.

Nüfusun hızlı bir şekilde arttığı 945h/1538 senesinde (ikinci tahrir), 419 mücerred 4172 hane Müslüman (21279 kişi), 49 mücerred 627 hane Hristiyan (3184 kişi) ve 21 mücerred 242 hane Yahudi (1231 kişi) olmak üzere sancakta 5041 hane 489 mücerredin (25694 kişi) yaşamlarını sürdürdüğü müşahede olunmaktadır. Doğum oranıyla tefsir olunamayacak seviyedeki nüfus artışının arkasında bölgede sağlanan istikrar yatmaktadır. Mevcut veriler, Müslümanların sıkıntılı zamanlarda yaşadıkları yerleri süratle terk ederek güvenli bölgelere ve göçebe kabilelere iltica ettiklerini ve durum normale döndüğünde yerlerine avdet ettiklerini ifade etmektedir. Hazari hayattan göçebelîğe intikal, bedeviler ile yerleşik ahali arasındaki sıkı ilişkiyi gözler önüne sermektedir.

Yaklaşık 16 yıl sonra 961h/1553-54'te 7816 hane 210 mücerred Müslüman (39290 kişi), 59 mücerred 1141 hane Hristiyan (5764 kişi) ile 14 mücerred 332 hane Yahudi (1674 kişi) olmak üzere toplam 9289 hane 283 mücerredin (46728 kişi) hayatlarını idame ettirdiği sancakta nüfus artışı hızlanarak devam etmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1537'de başlayıp 1540 senesine dek süren (Ghosheh, 2004: 127) Kudüs şehrini çevreleyen surların tahkim ve yeniden inşası işine girişmesi halk üzerinde olumlu bir izlenim bırakarak dönüşleri hızlandırıcı bir etken olmuştur. Sancağın toparlanmasının 961h/1553-54 yılına kadar sürmesi, Osmanlıların güvenlik noktasında yapmış oldukları yatırımların neticelerini almaya devam ettiklerini göstermektedir.

970h/1562-63 tarihine gelindiğinde farklı bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Mezku tarih kadar sancak nüfus artışından her kesim istifade ederken durumun değiştiği gözlemlenmektedir. Müslümanların (450 mücerred 8889 hane; 44895 kişi) nüfus artışı kaydettiği dördüncü tahrirde, Hristiyan (109 mücerred 1087 hane; 5544 kişi) ve Yahudi (12 mücerred 248 hane; 1252 kişi) nüfuslarında

bir düşüş yaşanmıştır. Ancak gayrimüslim popülasyonundaki düşüşe rağmen sancak genel nüfusu (10224 hane 571 mücerred; 51691 kişi) artmaya devam etmiştir. Şüphesiz bu artıştaki en önemli etken Müslüman ahalinin nüfus artış hızının yüksek oluşudur.

III. Mehmed döneminde icra edilen on altıncı asrın son tahriri (1005h/1596-97), sancakta işlerin iyi gitmediğini söylemektedir. İmparatorluğun doğuda ve batıda girişmiş olduğu savaşlar ile Celali isyanları, bedevi Arap kabileleri üzerindeki devlet otoritesinin zayıflamasına zemin teşkil ederek isyanlarına ve yerleşik hayatı alt üst eden hareketlenmelerine yol açmıştı. Nitekim isyanların tam manasıyla kontrol altına alınamamasından kaynaklanan bir nüfus düşüşü görülmektedir. Bu tarihte 153 mücerred 7721 hane Müslüman (38758 kişi) nüfusa mukabil 2 mücerred 1043 hanesi Hristiyan (5217 kişi) ve 11 hanesi Yahudi (55 kişi) olmak üzere Kudüs Sancağı'nda toplam 8775 hane ve 155 mücerred (takribi 44030 kişi) ikamet etmektedir. Ancak defterde Kudüs'te yaşayan Yahudi ve Hristiyan hane sayılarının eksik oluşu sancak geneli hane hesaplamasında ve gayrimüslim hanelerinin tespiti noktasında noksanlık oluşturmaktadır. Verilerin de gösterdiği gibi sancak genelinde hâkim kesimi Müslümanlar teşkil ederken gayrimüslimler içinde Hristiyanlar, Yahudilere nazaran her zaman daha fazla nüfusa sahip olagelmışlerdir.

KUDÜS SANCAĞI'NDA YAHUDİ YERLEŞİMİ¹³

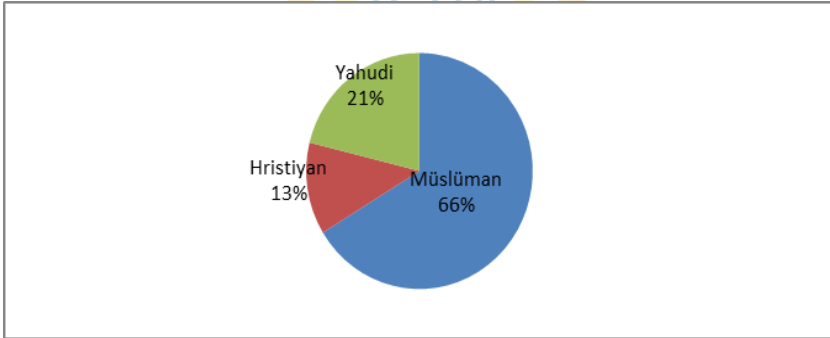
Kudüs Şehri	932h?/1525-26?		945h?/1538?		961h/1553-54		970h/1562-63		1005h/1596-97	
	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M
Cemâ'at-i Yahûdiyyân	199				107	3				
Şeref (شرف)			83	11			146	1		
Meslah (مسلخ)			43	4	79	3				
Ed-Dâbişe (الدابشة)			96	6						
Mahalle-i Rişe (ريشة)					139	7	51	5		
Mahalle-i Vustâ (وسطى)							40	6		
Halilurrahmân Kasabası			20		7	1	11		11	
TOPLAM	199		242	21	332	14	248	12	11	

Tablo II: Tahrir Defterleri Verilerine Göre Kudüs Sancağı Yahudi Nüfusu

Tahrir defterlerinin de işaret ettiği üzere sancak nüfusunun en küçük kesitini oluşturan Yahudiler, yalnızca Halilurrahman kasabası ile Kudüs şehrinde hayatlarını sürdürmüşler, köylerde yaşamayı tercih etmeyerek ikamet tercihi noktasında Müslüman ve Hristiyanlardan farklı bir özellik arz etmişlerdir.

Müslümanlar ve Hristiyanlar gibi Osmanlı Devleti'nin bölgeye getirmiş olduğu fırsatlardan faydalanıp sosyal hayata iştirak ederek yaşamlarını sürdüren Yahudiler,¹⁴ 932h/1525-26? yılından yüzyıl içinde en fazla nüfusa sahip oldukları 961h/1553-54 senesine kadar mütemediyen nüfuslarını artırmışlardır. Ne var ki, bu tarihten asrın sonuna kadar nüfus kaybına maruz kalarak sancağı yavaş yavaş terk etmeye başlamışlardır. Nitekim verilere bakıldığında yüzyılın nihayetindeki nüfus oranlarının 961h/1553-54 tahririne nazaran oldukça düşük olduğu görülmektedir.

1) Kudüs Şehri

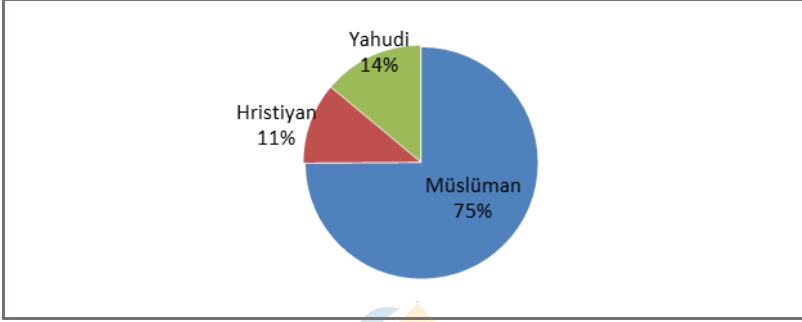

Grafik II: 932h/1525-26? Senesi Kudüs Şehri Nüfus Dağılımı

On altıncı yüzyıl boyunca sancağın genel gidişatına uygun düşecek tarzda bir gelişim gösteren şehirde, 932h/1525-26? yılında (toplam 942 hane, 2 mücerred; 4712 kişi) 624 hane 2 mücerred Müslüman (3122 kişi), 119 hane Hristiyan (595 kişi) ve 199 hane Yahudi (995 kişi) ikamet etmekteydi.

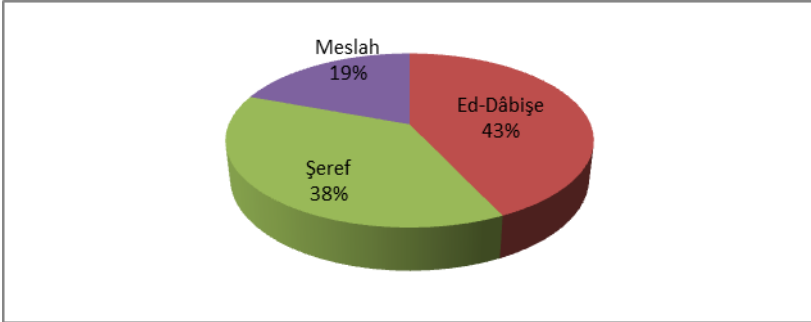
Hangi mahallelerde yaşadıkları ilk tahrirde ifade edilmeyen Yahudiler, “Cemâ‘at-i Yahûdiyyân”¹⁵ adı altında toplu bir şekilde kaydedilmişlerdir. Hristiyanların kişi başına ödedikleri 60 akçe cizyenin Yahudilerden de alındığı ve toplamda 11940¹⁶ akçe cizye ödemekle mükellef kılındıkları defterde belirtilmiştir. Nüfus dağılımında yüksek oranlara sahip oluşları, Müslümanların vaziyetin

kötüleştirmesinden dolayı şehri terk etmelerinden kaynaklanmaktadır. Zamanla Müslümanların kente dönüşüyle nüfus yelpazesindeki oranları küçülmeye başlayacaktır.

Grafik III: 945h/1538? Senesi Kudüs Şehri Nüfus Dağılımı

945h/1538? senesine gelindiğinde 1601 hane 124 mücerred (8129 kişi) barındıran ve nüfusu hızlı bir şekilde artan şehirde, 1204 hane 74 mücerred Müslüman (6094 kişi), 29 mücerred 175 hane Hristiyan (904 kişi) ve 21 mücerred 222 hane Yahudi (1131 kişi) bulunmaktaydı.

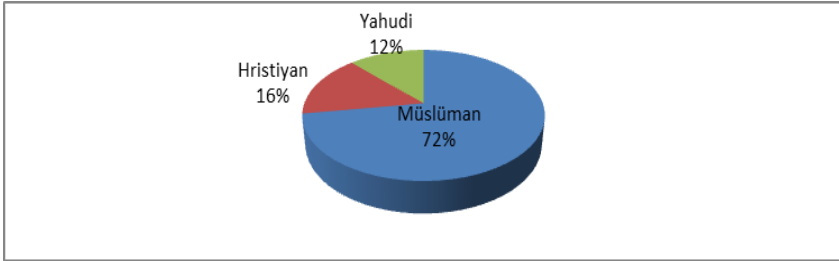
Grafik IV: 945h/1538? Senesi Kudüs Şehri Yahudi Nüfus Dağılımı

İlk tahrirde olduğu gibi ikinci tahrirde de Hristiyan ahaliye nazaran daha fazla nüfusa sahip olduğu gözlemlenen Yahudilerin, Şeref (83 hane 11 mücerred Yahudi, 426 kişi; 272 hane 26 mücerred Müslüman, 1386 kişi), Meslah (43 hane 4 mücerred; 219 kişi) ve Ed-Dâbişe (96 hane 6 mücerred; 486 kişi) mahallelerinde ikamet ettiği müşahade olunmaktadır.¹⁷ Mahalle verilerine yakından bakıldığında Yahudilerin Şeref'te Müslümanlarla birlikte yaşadıkları ancak diğer iki mahallede tek başlarına hayatlarını idame ettirdikleri ve Ed-Dâbişe Mahallesi'nin bir hekim ile Şeyhu'l-Yehûd'a (Menaham) ev sahipliği yaptığı görülmektedir.¹⁸

Yahudilerin ilk tahrirde nerede yaşadıkları belirtilmemekle beraber Kudüs Osmanlıların eline geçtiğinde Memlûk Devleti zamanında buldukları mahallelerde hayatlarını sürdürmeye devam ettikleri söylenebilir. (Arnon, 1992: 5-7) Nitekim nüfuslarındaki artıştan, şehirdeki durumun kötüleşmesinden naşı onların da Müslüman ve Hristiyanlar gibi burayı terk ettiği ileri sürülebilir.

Kudüs'e hariçten gelen Yahudilerin milliyetleri hakkında bir fikir ileri sürmek tahrir defterlerinde kâfi derecede malumat olmamasından dolayı mümkün gözükmemekle birlikte bu eksiklik Kudüs şerhiye sicilleri sayesinde giderilmektedir. Sicillerde Aşkenazi ve Karay gibi cemaatlerin adlarına tesadüf olunmaktadır. (Cohen, I, 1994; 205-212) Hâlbuki Safed Sancağı tahrirlerinde Yahudilerin menşeleri hakkında bilgi verilmektedir. (Öksüz, 2016; 305-306/446-447) Muhtemelen Kudüs Yahudilerinin Safed Yahudilerine nispetle sayıca az oluşu cemaat isimlerinin zikredilmemesi hususunda etkili olmuştur denilebilir.

Defterde “Mahsûl-i cizye-i Gebrân ve Süryâniyyân ve Kıbtıyyân ve Yahûdiyyân der-nefs-i Kudüs-i Şerîf neferan 407. Beher nefer fî 80 32560”¹⁹ kaydıyla Yahudi ve Hristiyanların aynı miktardan yani 80 akçe cizye vermekle mükellef kılındıkları anlaşılmaktadır. Bir önceki tahire nazaran cizyelere 20 akçe zam geldiği görülmektedir.

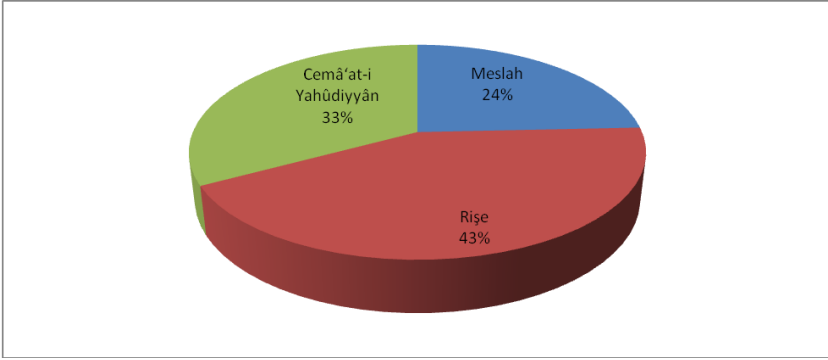

Grafik V: 961h/1553-54 Senesi Kudüs Şehri Nüfus Dağılımı

961h/1553-54 senesinde kentin nüfusu (13595 kişi) artmaya devam ederek 2685 hane 170 mücerrede ulaşmıştır. Müslüman nüfus 9852'ye (1944 hane 132 mücerred) Hristiyan nüfus 2105'e (416 hane 25 mücerred) Yahudi nüfus ise 1638'e (325 hane 13 mücerred) yükselmiştir.

III. Tahrir aynı zamanda kent nüfus dağılımında bir değişimin habercisidir. Yahudileri nüfus açısından geride bırakan Hristiyanlar bu tarihte nüfus dağılımında Kudüs'te ikinci sıraya yerleşmişlerdir.

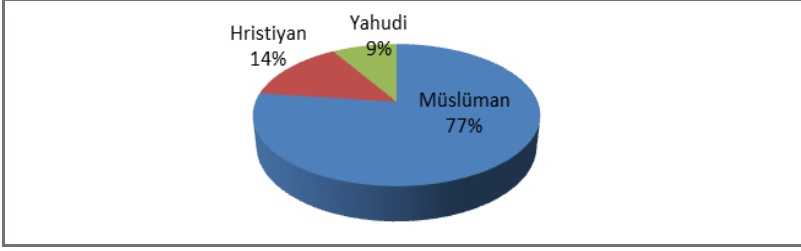
945h?/1538? yılından itibaren Kudüs'ün köylerinde yaşayan Hristiyanların bir kısmının zamanla kente göçleri nüfus yelpazesinde Yahudilerin en son sıraya gerilemesine neden olmuştur. Hristiyanlık akidesinde önemli bir yer tutan şehirde, ilk iki tahrirde Hristiyanların Yahudilerden sonra gelmesi ilginç bir durum arz etmekteydi. Vaziyetin düzelmesi ve din adamlarının teşviki önceden şehirde yaşayıp taşraya göç etmek zorunda kalanların yeniden dönüşlerinde etkili olmuştur.²⁰

Grafik VI: 961h/1553-54 Senesi Kudüs Şehri Yahudi Nüfusu Dağılımı

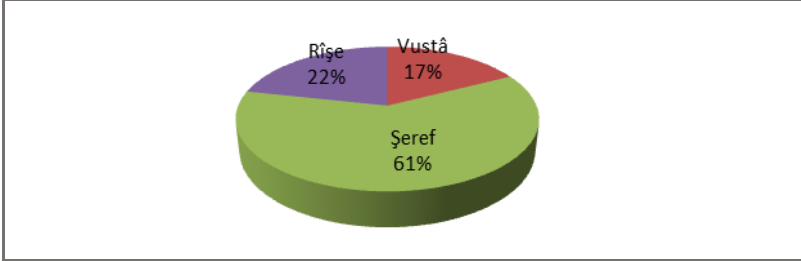
Yüzyıl içinde şehirdeki en fazla nüfus oranına sahip oldukları 961h/1553-54 senesinden sonra Yahudiler, asrın sonuna kadar durmadan nüfus kaybına uğrayarak en son kesimi teşkil etmişlerdir. Meslah (79 hane 3 mücerred; 398 kişi) ve Rişe'de (139 hane, 7 mücerred, 1 mecnun, 1 kethüda; 702 kişi) oturuyor gözükken Yahudilerin geri kalanı (107 hane, 3 mücerred, 1 a'ma; 538 kişi) "Cemâ'at-i Yahûdiyyân der-Kudüs-i Şerîf" başlığı altında defterde mahalleleri belirtilemeksizin kaydedilmiştir.²¹

Rişe şehir Yahudileri nezdinde bu tarihte ikamet tercihinde ilk sırada yer alırken Meslah ise ikinci tahrir nazaran Yahudi nüfusunu artırmış gözükmektedir. Yahudiler bir önceki tahrirde olduğu gibi Hristiyanlarla birlikte 80 akçe cizye ödemekle mükellef tutulmuşlardır.²²

Grafik VII: 970h/1562-63 Senesi Kudüs Şehri Nüfus Dağılımı

970h/1562-63 yılı verileri şehir nüfusunun (2721 hane 88 mücerred; 13693 kişi) artmaya devam ettiğini söylese de artışın yalnızca Müslümanlarla sınırlı kaldığı sarihtir. Zira gayrimüslim nüfus oranlarındaki düşüş, Yahudi ve Hristiyanlar için işlerin çok fazla iyi gitmediğini ifade etmektedir. Buna mukabil Müslüman nüfus 10540 kişiye (2101 hane 35 mücerred) ulaşmıştır. Bu rakam aynı zamanda şehirdeki Müslüman nüfusun yüzyıl içinde vasıl olduğu en yüksek oranı temsil etmektedir. Mezkûr tarihte Hristiyanlar (1956 kişi; 383 hane 41 mücerred) ve Yahudiler (1197 kişi; 237 hane 12 mücerred) nüfus kaybetmeye başlamış ve bu gerileme asrın sonuna kadar devam etmiştir.

Grafik VIII: 970h/1562-63 Senesi Kudüs Şehri Yahudi Nüfusu Dağılımı

Yahudilerin Rîşe (51 hane 5 mücerred; 260 kişi), Vustâ (40 hane 6 mücerred; 206 kişi) ve Şeref (146 hane 1 mücerred; 731 kişi) mahallelerinde hayatlarını idame ettirdiği defter kaydından²³ takip edilmektedir. İkinci ve üçüncü tahrirlerde gözükken Meslah Mahallesi, 970h/1562-63 tarihli defter kaydında mevcut değildir. İlk üç tahrirde karşılaşılmayan Vustâ, bu tarihte yeni mahalle olarak defter kaydına girmiştir. IV. tahrirde Şeref'in Yahudiler nezdinde gözde olduğu ve Rîşe'nin cazibesini kaybettiği fark edilmektedir. Anlaşılan Rîşe'de oturan Yahudiler hem şehir içine hem de dışarıya göç vermişlerdir.

Şehirdeki gayrimüslim hanelerin kaydının bulunduğu kısımda Yahudilerin ne kadar cizye ödediklerine dair malumat bulunmamakla birlikte Halilurrahmân Kasabası'ndaki dindaşlarının 80 akçe cizye ödemeye devam etmeleri onların da aynı meblağı tediye ettiklerine delalet eder.²⁴

Yahudilerin yaşadığı mahallelerin adlarına bakıldığında bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. İlk iki tahrirde bahsedilmeyen Rîşe Mahallesi, üçüncü tahrirde kent Yahudi nüfusunun ekseriyetinin oturduğu yer olarak ortaya çıkmaktadır. İkinci tahrirde Yahudilerin yaşadığı mahalleler arasında zikredilen Şeref ve Ed-Dâbişe'ye üçüncü tahrirde yer verilmemiştir. Şeref, dördüncü tahrirde kendine yer bulurken Ed-Dâbişe için aynı durum geçerli değildir. Mezkûr mahalleye sadece ikinci tahrirde değinilmiş diğer tahrirlerde (I, III ve IV) kendisinden bahsedilmemiştir.

Mahalle isimlerinin tahrirden tahrire farklılık arz etmesinin nedeni muharririn tahrir esnasında benimsediği tutumla alakalıdır denilebilir. Kimi zaman muharrirler mahalle isimlerini kaydetme kaygısı taşımadan birinci tahrirde olduğu gibi Yahudilerin hepsini "cemaat" altında deftere geçirmişlerdir. Bazen de üçüncü tahrirde olduğu şekilde bir kısmını cemaat olarak kaydederken geri kalanların yaşadıkları mahallelerin isimlerini zikretmişlerdir. Ya da ikinci ve dördüncü tahrir örneklerinde görüldüğü üzere "cemaat" kavramını tamamen terk ederek Yahudilerinin yaşadıkları mahalleleri aynen kaydetmişlerdir. Bütün bunlar mahallelerin tahrir defterlerindeki görünürlük durumlarını etkilemiştir. Burada beşinci tahririn Yahudi haneler kısmının eksik olduğunu da hatırdı tutmak gerek. Dolayısıyla son tahrirde durumun nasıl olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir.

Bütün bu zikredilenler ışığında defterlerdeki sorunlu durumun, muharrirlerin -yukarıda işaret olunduğu üzere- Yahudilerin yaşadıkları yerleri tam olarak kaydetme kaygısı taşımamalarından ve daha ziyade şehirdeki vergiye mükellef kişilerle ilgilenmelerinden kaynaklandığı söylenebilir.

1552 yılından 1562 senesine kadar ara ara devam eden kuraklık şehri tesiri altına almıştır. Ahali kış vakti yağmurun az yağması ve kente su getiren kanalların civar köyler tarafından tahrip edilmesi²⁵ sebebiyle su sıkıntısı çekmiştir. Nitekim 1562 tarihli belge²⁶,

insanların su sıkıntısından dolayı Kudüs'ü terk etme noktasına geldiğini ve su yollarının alt yapısının bir an evvel tamirinin gerekliliğini ifade ederek mevcut durumun tahammül edilemez olduğunu ortaya koymaktadır. 970h/1562-63 tarihli tahrir defterinin verileri, gayrimüslimlerin bir kısmının sıkıntılara dayanamayarak şehri terk etmekle beraber Müslümanların kalmaya devam ettiğini göstermektedir. Muhtemelen Rîşe'deki Yahudilerin ekseriyeti sancağı etki altına alan kuraklığa dayanamayarak suya ulaşmanın daha kolay olduğu Şeref'e ya da şehri/sancağı terk ederek başka bir yere göç etmiş olmalıdırlar.

Yahudilerin Kudüs'teki nüfus serüvenini tahrir defterleri arasındaki boşluktan dolayı takip etmek zor olsa da bu noktada siciller devreye girmektedir. Sicillerin yardımıyla şehirde ne kadar Yahudinin yaşadığını takip/tahmin etmek mümkün gözükmemektedir.

980h/1572 yılında Yahudi nüfusun şehirde azalmaya devam ederek 115 nefer/haneye (575 kişi) gerilediği sicil kaydından öğrenilmektedir. Kayda göre (28 Cemâziye'l-ülâ 980h/6 Ekim 1572) Yahudiler, cizye görevlisinin on yılı aşkın bir süre önce Yahudi cizyelerini 175 hane (875 kişi) olarak kaydettiğini (Hazine için 90 nefer/hane; Harem-i Şerîf için 85 nefer/hane) ve tahsildarların kendilerinden bu sayıya istinaden cizye talep ettiklerini ancak bu kişilerin içinde şehre ziyaret için gelenlerin ve hayatını kaybeden şahısların olduğunu dolayısıyla Kudüs'te daha az sayıda Yahudi bulunduğunu ifade ederek şikayette bulunmuşlardır. Yapılan şikayete binaen gizli ve aleni tahkikat icra edilerek şehirde 55 neferi Harem-i Şerîf Vakfı; 60 neferi de hâss-ı şâhî olmak üzere toplam 115 nefer/hane (575 kişi) cizye ile mükellef Yahudi olduğu tespit edilmiştir.²⁷

Sicildeki “on yılı aşkın bir süre/عشر سنوات/من مدة تزيد على عشر سنوات” ifadesi esas alındığında bu tarihin 970h/1562-63 senesi civarına tekabül ettiği ortaya çıkmaktadır. Mezkûr tarihe ait tahrir verilerine bakıldığında 237 hane 12 mücerred Yahudinin (1197 kişi) şehirde yaşadığı/ikamet ettiği görülmektedir. Halbuki hemen hemen aynı tarihe denk düşen cizye kaydında şehirde 175 nefer/hanenin (875 kişi) cizye ile mükellef olduğunu sicil kaydı söylemektedir. Aynı döneme/tarihe ait iki kaynağın birbirinden farklı veriler ihtiva etmesi hangisinin muteber/doğru olduğu ya da olması gerektiği meselesini gündeme

getirmektedir. Sicil kaydına bakıldığında mezkûr problemi çözecek bilgiler mevcuttur. Müşteki Yahudiler, (وكان عندهم جماعة من اليهود الاغراب)²⁸ (حضروا للزيارة بالقدس ومنهم من هلك والاغراب بعد التحرير توجهوا الى محل اوطانهم) ziyaret için Kudüs'e gelen Yahudilerin bulunduğunu, bir kısmının öldüğünü ve geri kalanının tahrirden sonra memleketlerine döndüğünü söylemektedir. Buradaki tahrir ifadesinden maksat, umumi tahrir olmadığı cizye tahririnin kastedildiği sicilin muhtevassından anlaşılmaktadır. Umumi tahrir defterlerindeki kayıtlı tarih, nihai tasdikten sonraki zamanı ifade ettiği esas alındığında tahrir işleminin mezkûr zaman diliminden önceki bir vakte işaret ettiği ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla tahririn icra edilmesinin bir ya da iki yıl gibi zaman dilimini kapsadığı ve tahrir süreci ile defterin nihai derlenişi arasında doğal olarak bir zaman boşluğununun zuhuru kaçınılmazdır. (Singer, 1990; 100) Bütün bu zikredilenler değerlendirildiğinde iki kaynağın farklı bilgiler vermesi meselesi sühuletle halledilebilir.

Dördüncü tahririn icra edildiği tarihte (970h/1562-63'ten bir ya da iki sene öncesi 1560/61 gibi) Kudüs'te 237 hane 12 mücerred Yahudinin ikamet ettiği ancak bunların bir kısmının kısa bir müddet sonra şehri terk ettiği ve 1562'de cizye mükelleflerinin sayımı esnasında 175 hanenin (875 kişi) cizye mükellefi olarak tespit edildiği ortaya çıkar. Sancağı tesiri altına alan kuraklığın şehir üzerindeki olumsuz etkisi ve bunun neticesinde Yahudilerin ve Hristiyanların bir kısmının burayı terk etmek zorunda kaldığı da unutulmamalıdır. Muhtemelen umum tahrir ile cizye tahriri arasında aynı nedenle bazı Yahudiler, Kudüs'ü terk etmek zorunda kalmış olmalıdırlar.

991h-992h/1583-84 senesine gelindiğinde Kudüs'te 145 kişi/hane Yahudi'nin (725 kişi) cizye vermekle mükellef olduğu görülmektedir. 60 nefer/hane Yahudi cizyesi mâl-ı sultânî olarak devlet hazinesine aktarılırken geri kalan 85 nefer cizye Mescid-i Aksa ve Sahra-yı Şerife Vakfı tarafından tahsil edilmiştir. Geçen sicil kaydına (980h/1572) nazaran Yahudi nüfusunun artış kaydettiği anlaşılmaktadır.²⁹

1590-91³⁰ ve 1594³¹ yıllarında yapılan cizye tahsil kayıtlarına göre 144 Yahudi hanenin (720 kişi) şehirde ikamet etmeye devam ettiği ve önceki cizye kaydına (991h-992h/1583-84) nazaran nüfusta ufak bir gerilemenin yaşandığı görülmektedir.

Dördüncü tahrirden sonraki verilere bakıldığında Yahudi nüfusunda gerilemenin devam ettiği fakat 991h-992h/1583-84'de artış kaydetmekle beraber tekrar 1590-91 ve 94'te ufak bir gerileme yaşandığı müşahede olunmaktadır. Bu da Yahudi nüfusun kentte tam bir istikrarlı yapıya sahip olmadığını tabiri caizse Kudüs'te dikiş tutturamadıklarını göstermektedir.

Mevcut tahrir verilerinden Yahudilerin XVI. Yüzyıl boyunca kente yerleşmeyi denedikleri fakat Kudüs'ün iktisadi/ticari bir merkez olmamasının yanı sıra zaman zaman yaşanan kuraklıkların yeni yerleşimcileri burayı terke icbar ettiği anlaşılmaktadır. Bir de buna Yahudi mistiklerinin Kudüs yerine Safed'i tercih etmeleri ve buranın iktisadi olarak Kudüs'e nazaran daha verimli olması eklendiğinde (David, 1999: 120-37) Yahudilerin Kudüs yerine Safed'e yoğun ve istikrarlı bir şekilde yerleşmelerinin nedeni ortaya çıkar.

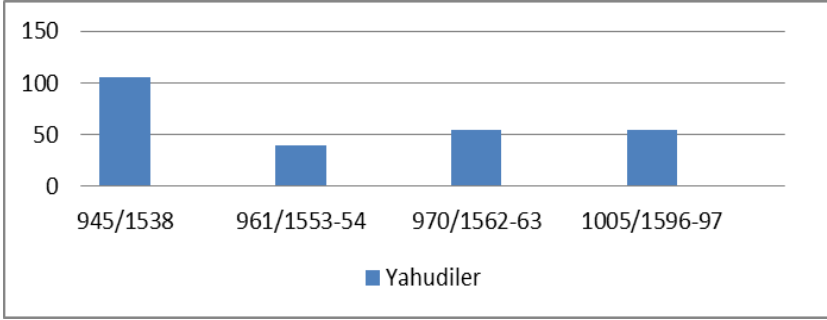
Son tahrir defter verileri, şehirde 1463 hane 54 mücerred Müslüman (7369); 42 hane Hristiyan (210) yaşadığını söyler fakat Yahudi hane sayısı hakkında bilgi vermez. Olumsuz vasatın egemen olduğu kent genel nüfusunun ne kadar olduğu hakkında tahminde bulunmak defterdeki Yahudi ve Hristiyan hane sayılarının eksikliğinden dolayı mümkün gözükmemektedir.

Ancak bölgenin ve sancağın tecrübe etmiş olduğu şartlar nüfusta bir düşüş yaşandığını göstermektedir. Özellikle kontrol altına alınamayan Arap kabileleri³² ile bazı valilerin³³ kötü idaresinin kentte yaşayan her kesimi etkisi altına aldığı ve bunun sonucunda Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerden bir kısmının Kudüs'ü terk etmek zorunda kaldığı bilinmektedir.³⁴

Son tahrir defterinde Hristiyanlar (42 hane) ile Yahudilerin hane ve mücerred sayılarına dair veriler eksik olduğundan nerede yaşadıkları hususu belirsiz olmakla birlikte yukarıda zikredilen mahallelerde ya da civarında ikamet ettikleri tahmin edilebilir.

Şeriyeye Sicili kaydı, Yahudilere her bir nefer için "50 Osmânî" cizye tarh olduğunu söylemektedir.³⁵ Yine tahrirden kısa bir süre önce (1590-91/94) yapılan cizye sayımında 144 Yahudi hanenin (720 kişi) Kudüs'te yaşadığı dikkate alındığında muhtemelen bu civarda Yahudinin son tahrirden şehirde yaşamaya devam ettiği söylenebilir.

2) Halilurrahman Kasabası ve Yahudi Nüfusu

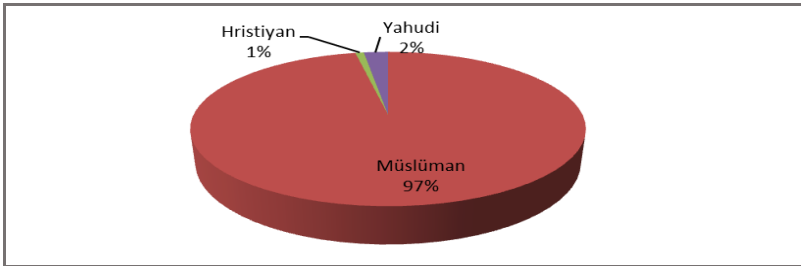

Grafik X: Halilurrahman Kasabası Yahudi Nüfus Değişimi

Köylerde yaşamayı tercih etmeyen Yahudilerin ikinci ikamet tercihi Halilurrahman kasabası olmuştur. İlk tahrirde kendilerine tesadüf olunmamakla birlikte ikinci tahrirden itibaren asrın sonuna kadar değişen oranlardaki hane sayılarıyla kasabada hayatlarını sürdürmüşlerdir.

Halilurrahman'daki Yahudi nüfusunu incelemeyen önce burada mukim olan ahali mevcudiyetine dair malumat vermek tarihi süreci kavrama noktasında faydalı olacaktır.

Kasabanın 932h?/1525-26? yılı tarihli tahrir defterine nazar edildiğinde yalnızca 133 hane (665 kişi) ile Müslümanların yaşadığı görülmektedir. Diğer gayrimüslim unsurlara rastlanmayışı ve Müslüman ahalinin nüfus oranının düşüklüğü, devlet otoritesinin tam olarak tesis edilememiş olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı durum, Kudüs şehri ilk tahrir sonuçlarında da görülmektedir.

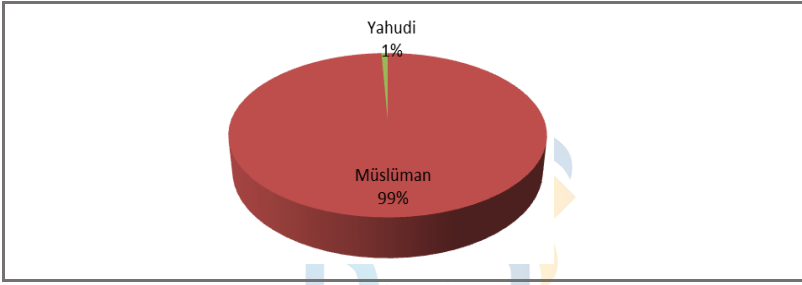

Grafik XI: 945h?/1538? Senesi Halilurrahman Kasabası Nüfus Dağılımı

Olumsuz durumun 945h?/1538? senesinde değişmeye başladığı müşahede olunmaktadır. 774 hane 231 mücerred Müslüman (4101 kişi) 7 hane Hristiyan (35 kişi) ve 20 hane (1 a'ma) Yahudi'nin (100

kişi) ortamın sakinleşmesiyle birlikte Halilurrahman'a avdet ettiği/yerleştiği ve nüfusun arttığı (801 hane 231 mücerred; 4236 kişi) görülmektedir. Yukarıda işaret edildiği üzere aslında bu durum sancağın genel gidişatıyla uyumluluk arz etmektedir.

Kasaba Yahudileri yüzyıl içindeki en büyük nüfus oranına ikinci tahririn icra edildiği zaman diliminde ulaşmıştır. Onaltıncı yüzyılda bir daha aynı nüfusa sahip olamayan Yahudiler, kendilerine ait bir mahallede (Mahalle-i El-Yahûd) yaşamlarını sürdürmüşler ve Hristiyanlarla birlikte 80 akçeden toplamda 2160 akçe³⁶ cizye ödemişlerdir.

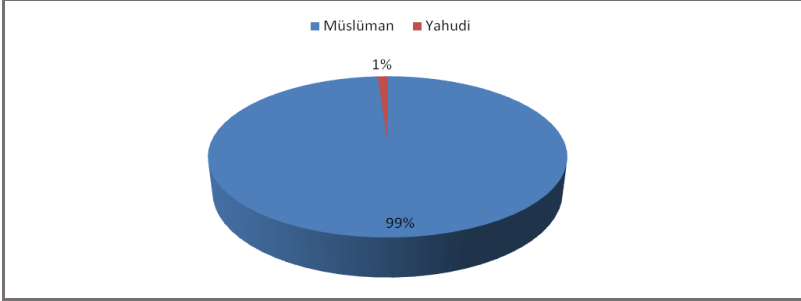
Grafik XII: 961h/1553-54 Senesi Halilurrahman Kasabası Nüfus Dağılımı

961h/1553-54 yılı tahriri, kasaba nüfusunun (937 hane 1 mücerred; 4686 kişi) artmaya devam ettiğini söylemekle beraber Yahudilerin büyük bir kısmının (7 hane 1 mücerred; 35 kişi) Hristiyanların ise tamamen burayı terk ettiğini göstermektedir. Muhtemelen gayrimüslim unsurlar, kasabada meydana gelen bazı olumsuz olaylardan ya da farklı nedenlerden dolayı başka yerlere göç etmeyi tercih etmiş olabilirler. Müslümanlar ise (930 hane; 4650 kişi) ikinci tahrir nazaran üçüncü tahrirde de hane sayılarını artırmışlardır.

Yahudilerin sancaktaki diğer dindaşları gibi 80 akçe cizye ile mükellef tutuldukları ve cizyelerinin Halilurrahman Vakfı'na tahsis edildiği kayıttan anlaşılmaktadır.³⁷

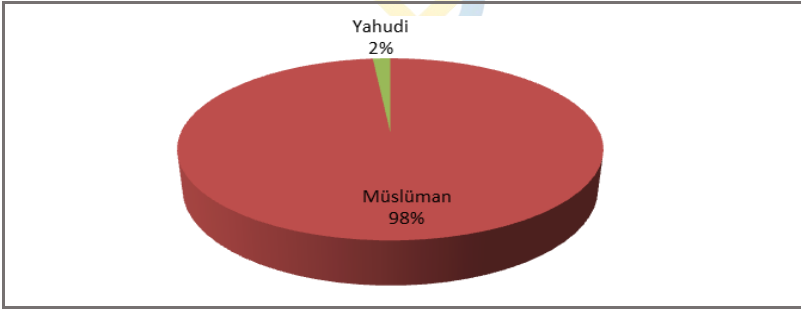
İkinci tahrir ile mukayese edildiğinde Müslümanların nüfus artışının kısmen zayıf olduğu görülmektedir. Bir de buna Hristiyanların tamamen; Yahudilerin ise çoğunlukla Halilurrahmân'ı terk etmeleri eklendiğinde ikinci tahrir ile üçüncü tahrir arası dönemde kasabada işlerin istenilen düzeyde gitmediği sonucu ortaya çıkar. Anlaşılan

çalkantılı duruma rağmen kasaba nüfusu genel olumlu gidişata uyarak artış kaydetmiştir.

Grafik XIII: 970h/1562-63 Senesi Halilurrahman Kasabası Nüfus Dağılımı

970h/1562-63 senesinde de kasaba nüfusu (1000 hane 134 mücerred; 5134 kişi) artmaya devam etmiştir. Bu olumlu gelişmeden hem Müslümanların (989 hane 134 mücerred; 5079 kişi) ve hem de Yahudilerin (11 hane; 55 kişi) faydalandığı görülmektedir. 80 akçe cizyelerini Halilurrahman Vakfı'na ödemeye devam eden Yahudiler, kendi adlarını taşıyan mahallede (Mahalle-i Yahûdiyyân) hayatlarını sürdürmüşlerdir.³⁸

Grafik XIV: 1005h/1596-97 Senesi Halilurrahman Kasabası Nüfus Dağılımı

Asrın sonunda yapılan tahrirden, Müslüman ahalinin (680 hane 22 mücerred; 3422 kişi) bir kısmının kasabayı terk ettiği ve Yahudilerin (11 hane; 55 kişi) önceki tahrirdeki mevcudiyetlerini korudukları anlaşılmaktadır. Halilurrahman kasabası (691 hane 22 mücerred; 3477 kişi) sancakta cereyan eden menfi durumdan etkilenerek yüzyılı nüfus kaybıyla tamamlamıştır.

Kasaba Yahudileri Kudüs'te yaşayan dindaşlarının aksine bir önceki tahrirdeki nüfuslarını korumayı başarmışlardır. Bu da onların

Kudüs'teki dindaşlarının yaşamış olduğu olumsuz durumdan pek fazla müteessir olmadıklarına işaret etmektedir. Defter kaydında cizye meblağlarının belirtilmemesine mukabil onların da Kudüs'teki dindaşları gibi 50 Osmânî cizye ödemekle mükellef tutuldukları söylenebilir.

SONUÇ

Kudüs Sancağı'nda yaşayan Yahudiler, on altıncı asır boyunca Müslüman ve Hristiyanlara nazaran daha az nüfusa sahip olarak yalnızca şehir ve kasabada hayatlarını sürdürmüşler ve köylerde ikamet etmeyi tercih etmemişlerdir.

Tahrir verilerine bakıldığında on altıncı yüzyılda Kudüs Sancağı'na imparatorluğun muhtelif bölgelerinden ve dışarıdan Yahudi göçü olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Ancak mevcut tahrir defterleri, sancak Yahudilerinin menşeleri hakkında bir analiz yapmaya olanak sağlamamaktadır. Bu eksiklik Kudüs şerhiye sicilleri vasıtasıyla izale olmaktadır. Sicillerde Aşkenazi ve Karay gibi cemaatlerin adlarının geçiyor oluşu sancakta ikamet eden Yahudilerin kimler olduğuna dair önemli bilgiler vermektedir.

Safed'in meşhur kabalist hahamlarca merkez seçilmesi, Osmanlı hâkimiyetinin ilk asrında Kudüs'e nazaran Yahudi ikamet tercihinde ilk sırada yer almasına ve Kudüs'ün gözden düşmesine neden olmuştur. Aynı zamanda bu durum, Kudüs'ün Yahudiler nezdinde yaygın kabulün aksine muteber bir yer olmadığını göstermektedir. Eğer böyle bir durum olsaydı Safed Sancağı'nı merkez edinen hahamların Kudüs ve civarında ikamet etmeleri gerekirdi. Mahalli idarecilerin Yahudileri kovmak bir yana sürgünlerine mâni olmaları yerleşimleri için müsait bir ortamın olduğuna işaret etmektedir.

Yüzyılın sonuna doğru Ağlama Duvarı'nın icadının ya da keşfinin de³⁹ Yahudilerin Kudüs'ü benimsemeleri hususunda yetersiz kaldığı görülmektedir. Muhtemelen duvarın o dönemki Yahudilerin zihin dünyasında merkezi bir yer edinmemiş olması bunda etkindir. Zira "Ağlama Duvarı'na" rağmen şehirdeki Yahudi nüfusu dördüncü tahrire nazaran asrın sonuna doğru erimeye devam etmiştir. Hristiyanlardan farklı bir yol takip ederek sancağın muhtelif bölgelerine yerleşmeyi tercih etmeyen Yahudiler, Kudüs Sancağı'nı tamamen terk ederek başka yerlere göç etmişlerdir.

KAYNAKÇA

ARŞİV

- 1) Tahrir Defterleri
 - a) **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (TT. d.)**
427 [932h?/1525-26?], 1015 [945h?/1538?], 289 [961h/1553-54]
 - b) **Kuyudu Kadime Arşivi (KKT.d.)**
112 70h/1562-63], 178 [1005h/1596-97]
- 2) **Mühimme Defterleri (A.DVN.MHM.d.)**
64, 69, 70
- 3) **Kudüs Şer'iyeye Sicilleri (KDSŞSC)**
11, 29, 42, 55, 62, 68, 72, 76

ÇALIŞMALAR

Arnon, Adar, (Jan., 1992). "The Quarters of Jerusalem in the Ottoman Period" **Middle Eastern Studies**, Vol.28, No.1, pp. 1-65.

Bar, Doron, (2004). "Population, Settlement and Economy in Late Roman and Byzantine Palestine (70-641 AD)" **Bulletin of SOAS**, 67, 3, pp. 307-320.

Ben-Artzi, Yossi, (1990). "The Jewish Settlement in Palestine in the Early Muslim Period (634-1099)" **The Jewish Settlement in Palestine 634-1881**, eds Alex Carmel, Peter Schäfer, Yossi Ben-Artzi, Wiesbaden, pp. 18-21.

Cohen, Amnon, (1984). **Jewish Life Under Islam**, Harvard University Press.

_____, (1989). "The Walls of Jerusalem" **The Islamic World, from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis**, eds C. E. Bosworth, Ch. Issawi, R. Savory, and A. L. Udovitch, Princeton, NJ: The Darwin Press, pp. 467-477.

_____, (1980). "New Evidence on Demographic Change: The Jewish Community in the 16th Century Jerusalem" **Mémorial Ömer Lütfi Barkan**, ed., R. Mantran. Paris: Librairie d'Amerérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, pp. 57-64.

_____, (1994). **A World Within Jewish Life as Reflected in Muslim Court Documents from the Sijill of Jerusalem (XVith Century) I-II**, Center for Judaic Studies, University of Pennsylvania.

David, Abraham, (1999). **To Come to The Land Immigration and Settlement in 16th-Century Eretz-Israel**, Translated by Dena Ordan, The University of Alabama Press, Tuscaloosa, Alabama.

- Demirkent, Işın, (1996). “Haçlılar” **DİA**, (Cilt 14, s. 525-546), İstanbul.
- Emecen, Feridun M., (2012). “The Early Period of Ottoman Rule in Jerusalem” **Proceedings of the International Congress on Al-Quds During The Ottoman Era**, İstanbul, pp. 27-35.
- _____, (1993). “Canbirdi Gazâlî” **DİA**, (Cilt 7, s. 141-143) İstanbul.
- Ghosheh, Mohammad, (2004). “The Walls and Gates of Jerusalem Before and After Sultan Süleymân’s Rebuilding Project of 1538-1540” **Governing The Holy City, The Interaction of Social Groups in Jerusalem Between The Fatimid and The Ottoman Period**, Edited by Johannes Pahlitzsch and Lorenz Korn, Reichert Verlag Wiesbaden, pp. 117-137.
- Güneş, Hasan Hüseyin, (2017). **Tarihi Olaylar ve Belgeler Işığında Kudüs’ü Yeniden Düşünmek**, Önsöz Yayıncılık, İstanbul.
- Gürkan, Salime Leyla, (2013). “Yahudilik” **DİA**, (Cilt 43, s. 191) İstanbul.
- Kahraman, M. Lutfullah, (1996). “Filistin” **DİA**, (Cilt 13, s. 90) İstanbul.
- Öksüz, Mustafa, (2016). **Şam Eyaleti’nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. Yy**, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- _____, (Bahar/Spring 2016/1). “Filistin’in On Altıncı Yüzyıldaki Nüfusuna Dair Kaynaklar: Mufassal Tahrir Defterleri”, **SBARD** Yıl / Year 14, Sayı / Issue 27, s. 253 – 264.
- O’Mahony, Anthony, (2003). “The Christian Communities of Jerusalem and The Holy Land: A Historical and Political Survey” **The Christian Communities of Jerusalem and The Holy Land Studies in History, Religion and Politics**, ed. Anthony O’Mahony, University of Wales Press Cardiff, pp. 1-38.
- Öz, Mehmet, (2010). “Tahrir” **DİA**, (Cilt 39, s 425-429) İstanbul.
- Tansel, Selâhattin, (1969) **Yavuz Sultan Selim**, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Ricca, Simone, (Summer 2005). “Heritage, Nationalism and the Shifting Symbolism of the Wailing Wall” **Jerusalem Quarterly** 24, pp. 39-56.
- Singer, Amy, (1990). “Tapu Tahrir Defterleri and Kadı Sicilleri: A Happy Marriage of Sources” **Târîh**, Vol. I, pp. 95-125.

SONNOTLAR

- 1 Makalenin ilk hali 16. Uluslararası “Osmanlılar ve Beytülmakdis” sempozyumunda tebliğ olarak sunulmuştur. Makaleyi okuyarak tenkitlerde bulunan kıymetli arkadaşlarım M.Fatih Çalışır, Ensar Muslu, Hasan Hüseyin Güneş, Ferit Belder ve eşim Şenay Öksüz’e teşekkür ederim.
- 2 Milattan önce 1200’lerde meydana gelen kavimler göçü neticesinde “deniz kavimlerinden” Filistler, Gazze şeridi ve civarına gelerek beş büyük şehir kurmuşlardır. Hangi millete mensup oldukları bilinmeyen Filistler, yerli halkla karışarak benliklerini kaybetmişlerdir. Bkz: M. Lutfullah kahraman, “Filistin” **DİA, XIII**, İstanbul, 1996, s. 90.
- 3 Haçlı seferleri için bkz: Işın Demirkent, “Haçlılar” **DİA, XIV**, İstanbul, 1996, s. 525-546.
- 4 Tahrirle ilgili bkz: Mehmet Öz “Tahrir” **DİA, XXXIX**, İstanbul, 2010, s. 425-429.
- 5 Bölgede yapılan tahrirler için bkz: Mustafa Öksüz, “Filistin’in On Altıncı Yüzyıldaki Nüfusuna Dair Kaynaklar: Mufassal Tahrir Defterleri”, **SBARD** Yıl / Year 14, Sayı / Issue 27 (Bahar / Spring 2016/1) s. 253-264.
- 6 Bazen dul kadınların da tahrir defterlerine kaydedildiği görülmüştür. Bkz: Öz, **agm**, s. 429.
- 7 Tablo ve daha geniş malumat için bkz: Mustafa Öksüz, **Şam Eyaleti’nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. Yy.**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2016, s. 385.
- 8 KKTT. d., 178 [1005h/1596-97] numaralı tahrir defter kaydında Yahudi hane sayılarına dair malumat bulunmamaktadır. 23 Ramazan 1002h/12 Haziran 1594 tarihli sicil kaydı, şehirde yaşayan Yahudilerin 84 hanesinin cizyelerini Sahra-yı Şerife’ye; 60 hanesinin ise Hâss-ı Şerif canibine ödediklerini belirtir. Bu kayıttan hareketle tahrirden takribi üç sene önce 144 hane (720 kişi) Yahudinin şehirde yaşadığı söylenebilir. Bkz: **KDSŞC, LXXVI**, s. 113.
- 9 Defter noksan olduğundan 15b’den sonraki varaklarda şehirdeki Hristiyan hane sayısına dair herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Bkz: **KKTT. d., 178 [1005h/1596-97]**, vr. 15b. XI numaralı Kudüs şeriyeye sicilinde “... taht-ı kazâ’i ‘adâletinizde vâki’ nefsi Kudüs-i Şerif’in keferi tâyifesi yüz kırk sekiz hâne olup her bir neferinden ziyâde’i cizyeleri otuzar ‘Osmânî’den altmış pâra ve ‘öşri hamırları dahi altı seneden yüz yirmi pâra ...” kentte 148 hane (740 kişi) Hristiyanın cizyelerinin Şam hazinesine acele bir şekilde ulaştırılması hususunda emir bulunmaktadır. Bkz: Evâhir-i Şehir-i Şa’bân 1002h/Mayıs 1594 tarihli hüküm, **KDSŞC, XI**, s. 106. Sicil kaydı, sadece hazineye cizyelerini ödemekle mükellef Hristiyanların sayısını vermiştir. Dolayısıyla Kudüs’te yaşayıp cizyelerini muhtelif vakıflara ödeyen Hristiyanlar bu sayının dışındadır. Bu nedenle kentte bu tarihte 148 haneden (740 kişi) daha fazla Hristiyanın yaşadığı ileri sürülebilir.

- ¹⁰ Mücerred.
- ¹¹ Hane. Nüfus hesaplanmasında hanenin beş kişiden oluştuğu esas alınmıştır.
- ¹² Sancakta bulunan vakıfların dökümlerini çıkartan Osmanlılar, bu kurumların bekasını sağlamaya çalışarak içtimai hayattaki faaliyetlerine devam etmelerini temin etmişlerdir. Böylece sancağın/bölgenin yeniden imarına/ihyasına katkıda bulunmuşlardır. Kudüs vakıfları için bkz: Hasan Hüseyin Güneş, **Tarihi Olaylar ve Belgeler Işığında Kudüs'ü Yeniden Düşünmek**, Önsöz Yayıncılık, İstanbul.
- ¹³ Bu konuda farklı bir makale için bkz: Amnon Cohen, “New Evidence on Demographic Change: The Jewish Community in the 16th Century Jerusalem” **Mémorial Ömer Lütfi Barkan**, ed., R. Mantran. Paris: Librairie d’Amerérique et d’Orient Adrien Maisonneuve, 1980, pp. 57-64.
- ¹⁴ Yahudilerin on altıncı yüzyıldaki Kudüs Şehri’ndeki iktisadi faaliyetleri için bkz: Amnon Cohen, **Jewish Life Under Islam**, Harvard University Press, 1984, pp. 140-219.
- ¹⁵ **TT.d., 427 [932h?/1525-26?]**, s. 268-269.
- ¹⁶ **Gös.yer.**
- ¹⁷ **TT. d., 1015 [945h?/1538?]**, s. 191-193.
- ¹⁸ **Agd**, s. 153.
- ¹⁹ **TT. d., 1015 [945h?/1538?]**, s. 153.
- ²⁰ Güvenlik, dini sebepler ve kutsal yerlerin cazibesi olmak üzere çeşitli nedenler köyden kente Hristiyan göçünü teşvik etmiştir. Bkz: Anthony O’mahony, “The Christian Communities Of Jerusalem And The Holy Land: A Historical And Political Survey” **The Christian Communities Of Jerusalem And The Holy Land Studies In History, Religion And Politics**, Ed. Anthony O’mahony, University Of Wales Press Cardiff, 2003, pp. 15.
- ²¹ **TT.d., 289 [961h/1553-54]**, s. 43-48.
- ²² “Mahsûl-i cizye-i Gebrân ve Süryâniyyân ve Kıbtıyyân ve Yahûdiyyân der-Kuds-i Şerîf gayr-i ez-nasârâ-i Beyt Lahm ve Beyt Câlâ ki der-nefs-i Kuds-i Şerîf mütemekkinde. 791 neferan Beher Nefer fi 80 meblağ 63280” kaydıyla Hristiyan ve Yahudi bütün gayrimüslimlere 80 akçe cizye tarh olunmuştur. Bkz: **Agd**, s. 48
- ²³ **KKTT. d., 112 [970h/1562-63]**, vr. 14b-15a.
- ²⁴ “Hane 11 fi 80, 880 Vakf-u Halîl ‘a.m.” **Agd**, vr. 73a.
- ²⁵ “Mefharu’l-kuzât ve’l-hukkâm ma’denü’l-fadli ve’l-’ilm mevlânâ Kudüs-i Şerîf kâdîsî dâme fadlühuya tevkî’i refî’i hümâyûn vâsıl olıcak ma’lûm ola ki: Hâliya dergâh-ı mu’allâma ‘arz gönderüp nefsi mezbûrda cârî olan suyun menba’ı berriyyede olup ve suyun başında iki ‘azîm birke olup eyyâm-ı şitâda yağmur suyuyla dolup ve iki yıldır ki yağmur killet üzere yağub birkelerde su

kalmayup ve su alup dahi mürûr-ı eyyâmla kuruyup harâb ve su tutmaz olup ve suyun kahti için ba'zı köyler olup kifâyet mikdârı kendülere su virilüp kanâ'at eylemeyüp yer yer ba'zı gözeklerin kesr idüp men' ile memnû' olmayup su yolları ...” 11 Rebî'u'l-âhir 961h/16 Mart 1554 tarihli hüküm, **KDŞŞSCL, XXIX**, s. 15.

- 26 “..... Haleb Cânibi defterdârı dâme 'izzuhu[ya] tevki-i refî-i hümâyûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki: Hâliya Kudüs-i Şerîf Sancağı beyi ile evkâf mütevellîsi Turgud dergâh-ı mu'allâma 'arz gönderüp bundan akdem emr-i şerif vârid olup mazmûn-ı şerîfde Kudüs-i Şerîf'e gelmesi mümkün su tedârûk olunup tahmîn ittirüp dergâh-ı mu'allâma 'arz oluna deyü fermân buyurulmağın imtisalen li'l-emri'l-'âli etrâf ve cevânib tecessüs ve tefahhus olunup ve bi'l-fi'il mevcûd olan birkelerün su gelecek yollarına nazar olundukta şimdiki yollarından üç birke dolacak su gelmeyüp suyu olup ve 'Ayn-ı 'Urûb nâm 'aynki, kadîmden küffâr-ı haksâr zamânlarından birkelerün gelüp mürûr-ı eyyâm ve te'âvum-ı a'vâm ile yolları birkelere vâsıl olunca yolları ta'mîr olup suyun kesreti zamânında ol sudan mezbûr birkeler tolup killet olduğu yıllarda üç dört yıl dahi müstevfî Kudüs-i Şerîf'e kifâyet idüp ol takdîrce Müslümânlar su cihetinden kat'â muzâyakâ çekmedikleri zâhir ve muhakkak olup ta'mîri lâzım ve Müslümânlara enfa' ve mühim olmağın üzerine mi'mârlar ve muhamminler çağırup mezbûr 'Ayn-ı 'Urûb'un yolları birkelere gelince tahmîn-i sahîh ile tahmîn ittirildikte mesâhâsı binâ zirâ'ı iki yüz altmış bin zirâ' olup altı bin beş yüz flori ancak kifâyet ider. Suyu tahmîn idüp ve iki yıldırki bu vilâyette yağmur killet üzere olup birkelere su inmeyüp suya gâyetle muzâyakâ olduğu nice kimesneler terk-i diyâr mesâbesinde olup ve e'lân 'imâretten ve hammâmдан su munkatî olup 'imârete Mescid-i Aksa kapularından sarf olunup kemâl-i derece suya muzâyakâ olup 'arz olunmuş olup ve üçüncü birkeyi müceddeden ta'mîr olunmak üzere der-tamâm oldukda iki birkelerün dahi arâzîsi olması lâzım olup ve mezbûr 'Ayn-ı 'Urûb'un yolları ta'mîr olunup birkelere ulaştırmadan gayrı aslâ su tedârükü mümkün olmamağın Müslümânların talebleriyle 'arz olundu deyü bildirdiler. İmdi buyurdum ki: Hüküm-i şerîfim vardıkda zikr olunan su yolu ta'mîri için tahmîn olunan zikr olan akçeyi anda olan hizâne'-i 'âmirenden ihrâc idüp mûmâ ileyh sancak beyi dâme 'izzuhuya ve merkûm mütevellîye teslim eylesesiz ki su yolunu münâsib olduğu üzere itmâma irişdirüler. Ve virilen ne mikdâr akçei anda olan hizâne'-i 'âmirenden defterlerine kayd ittüresiz. Şöyle bilesiz 'alâmet-i şerîfe i'timâd kılasız. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâmis ve'l-'işrîn şehr-i Şevvâl min şühûr-i sene 969 be-makâm-ı Kostantınıyye” 25 Şevvâl 969h/28 Haziran 1562 tarihli hüküm, **KDŞŞSCL, XLII**, s. 65.

27 28 Cemâziye'l-ülâ 980h/6 Ekim 1572 tarihli sicil kaydı, **KDŞŞSC, LV**, s. 207.

28 **Gös.yer.**

29 28 Cemâziye'l-ülâ 991h/19 Haziran 1583 tarihli sicil kaydında Şam Defterdarı Ahmed Efendi tarafından Yahudi ve Hristiyan cizyelerini toplamak üzere Kudüs'e gönderilen Hamza Bey bin Abdullah, teftiş ve tahkikten sonra 991h/1583 yılına ait 60 neferlik/hanelik Yahudi cizyesini Yahudi cemaatinin

mütekellimleri olan Davud El-Yahûdî ve Mayer bin İbrahim'den kabz ve teslim aldığı ikrar etmiştir. Bkz: **KDŞŞSC, LXII**, s. 59. Mescid-i Aksa ve Sahra-yı Şerîfe Vakfı Nazırı Mustafa Çelebi bin Abdullah, Mayer bin İbrahim ve Sasî bin Şemuyel adlı Yahudî cemaati mütekellimlerinden 992h/1584 senesi vacibi olarak 85 neferden her birinden 50 kıta olmak üzere cizyelerini ve adet olduğu üzere kâtip ücretini aldığı ikrar etti. 16 Muharrem 992h/29 Ocak 1584 tarihli kayıt için bkz: **KDŞŞSC, LXII**, s. 406. İki farklı yere ödenen cizye kayıtlarındaki hane/nefer sayısının toplamı esas alındığında 991h-992h/1583-84'de 145 nefer/hane Yahudî cizye mükellefinin Kudüs'te yaşadığı ortaya çıkar. Buradaki problem nefer/hane sayısındaki mücerredlerin oranının bilinmemesidir. Bundan dolayı nüfus tahmin hesaplamasında mevcut verilerdeki herkes hane olarak kabul edilmiştir.

³⁰ Kudüs'te yaşayan Yahudilerin cizyesini tahsile memur Tahmas Kethuda ibn-i Abdî'nin vekili Bünyad Çavuş, Yusuf bin Abdülkerim ve Mayer bin İbrahim adlı Yahudî cemaati mütekellimlerinin ellerinden 998h senesi vacibine dair 60 haneden harâc-ı sultaniyi, adet olduğu üzere kâtip ücretiyle beraber kabz ve teslim aldığı ve Yahudilerin uhdelerinde herhangi bir şeyin kalmadığını ikrar etti. 27 Ramazan 998h/30 Temmuz 1590 tarihli sicil kaydı, **KDŞŞSC, LXXII**, s. 97. Haremeyn-i Şerîfeyn nâzırı Ali Çavuş, Mescid-i Aksa Vakfı için Kudüs-i Şerîf'te oturan Yahudilerden 84 hanesinin cizyesini (999h senesine ait) Yahudî taifesinin mütekellimleri Yasef bin Abdülkerim El-Yahûdî ve Ya'kub El-Yahudî adlı şahıslardan kabz ve teslim aldığı ikrar etti. Evâil-i Cemâziye'l-Ülâ 999h/Şubat 1591 tarihli sicil kaydı, **KDŞŞSC, LXXII**, s. 264.

³¹ 84 hanesi (Cohen hane sayısını 80 olarak vermektedir. Bkz: Cohen, I, 1994: 190) Sahra-yı Şerîfe'ye; 60 hanesi Hâss-ı şerîf canibine olmak üzere (toplam 144 hane) Kudüs'te yaşayan Yahudilerin cizyelerinin Derviş Çelebi tarafından Mayer bin İbrahim El-Yahudî ve Yasef bin Şaban El-Yahûdî adlı Yahudî cemaat mütekellimleri vasıtasıyla tahsili. 23 Ramazan 1002h/12 Haziran 1594 tarihli sicil kaydı, **KDŞŞSC, LXXVI**, s. 113.

³² “Kudüs-i Şerîf Kâdîsına ve beyine hüküm ki: Sâbikâ Kudüs-i Şerîf Kâdîsı Mevlânâ Hacı Mehmed zîdet fedâyiluhu ve Gazze Beyi Ahmed dâme 'izzuhu ile Gazze ve Beyt Cibrîn kâdîları mektûblar gönderüp ahâlî-i Halîl'den, Benî Dâr'dan Bedr bin Ebu Tabbâh ve Zîb ibn-i Berekât ve Abdülkerim nâm kimesneler 'ısyân ve tuğyân üzere olan Benî 'Atâ ve Benî 'Atıyye nâm kabîlenin hevâsına tâbî olup dâyimâ 'usât-ı mezbûrînin hâc yolunda aldıkları emvâl-i huccâcî kâh ucuz bahâ ile ve kâh emânet tarîkıyla alup bey' idüp yatak olduklarından mâ'adâ mezkûrlar geçen sene zikr olunan kabîleye delîl olup Cebel-i Halîl'e kondurup Halîlurrahmân salavâtüllâhî 'alâ nebiyyinâ ve 'aleyhi hazretlerinin dört beş pâre karyesinin mahsûlün yağma ve karyeleri harâb itdirmişlerdir deyü 'arz itmeğın ele getirilüp şer'le ba'de's-sübût haklarından gelinmesin emr idüp buyurdum ki vusûl buldukda mezkûrları ıhâr idüp gaybet iderlerse şer'le bulduramasan lâzım olanlara buldurup getürdüp ve bi'l-cümle bi-eyyi tarîkın kâne ele getürüp dahi 'arz olunduğu üzere 'âsî 'urbân ile bir olup fesâd ve şenâ'ati vâkî'se ba'de's-sübût şer'le haklarından gelesiz.

Ammâ hak üzere olup ahz u celb sebebi ile ehl-i fesâd himâye olunmaktan be-gâyet ihtiyât idüp câdde-i hakdan 'udûl etmeyesiz" 27 Cemâziye'l-âhîr 1001h/31 Mart 1593 tarihli ve 260 numaralı hüküm, **A.DVN.MHM.d., LXX**, s. 140.

- 33 “.... Sâbikâ vezîria'zam olup hâlâ Şam eyâleti ile vezîrim olan Sinan Paşa edâmellâhu te'âlâ iclâlehu ve akzâ kuzâtî'l-müslimîn ekmel-ü vülâti'l-muvahhidîn ma'denû'l-fadli ve'l-yakîn vâris-i ulûmi'l-enbiyâ' ve'l-mürselîn el-muhtessu bi-mezîd-i 'inâyeti'l-Meliki'l-Mu'în Şam ve Kudüs-i Şerîf kâdîlarına zîde fedluhumâ tevki'-i refî-i hümâyûn vâsil olıcak ma'lûm ola ki: Sen ki Kudüs-i Şerîf kâdîsısın dergâh-ı mu'allâma mektûb gönderüp bi'l-fi'il Kudüs-i Şerîf beyi olan Hüdavirdi'nin hilâf-ı şer' evzâ' vu etvârından Kudüs-i Şerîf'in sulehâ ve fukarâsı rencide olup cümle ef'âl-i şeni'inden Kudüs-i Şerîf'de sâkin olan zimmîlerin her tâifesinden zulmen ruhbânlarının başvebuğ olanların ahz idüp te'addî ittüğünden mâ'adâ kendülerinden mübâlâğa mâl taleb idüp iktidârımız yoktur didiklerinde tâyife'-i Süryân ruhbânlarının başvebuğ olanların katl idüp sayır tâyifenin ruhbânların dahi anunla korkutup on bin altunların alup fevka'l-had zulm eyleyüp bu mikdâr ile kanâ'at itmeyüp her birine birer bahâne ile envâ'-i zulm ve te'addîye câzim olup fukarânın karâra tâkatleri kalmayup celâ-yı vatan idüp perâkende olmaları mukarrerdir deyü 'arz idüp ve Südde'-i sa'âdetimde olan Beç elçisi dahi 'arzhâl virüp mezkûr Hüdavirdi için cemî'-i Nasârâ tâyifesinden pişkeş aldıktan sonra piskopos nâm râhibinden ziyâde mâl isteyüp virmediği için siyâseten katl idüp vesâyir tâyifeden dahi on bin filori taleb idüp virmezsenüz katl iderim deyü tahvif idüp iki bin filorilerin alup tekrâr on bin filori dahi taleb idüp ve nice yıldıan berü Şer'-i Şerîf ve emr-i münîf muktazâsınca tasarruf idedikleri mülklerin ve bağ ve bahçelerin almak murâd idinüp mezbûr beyin zulm ve te'addîsinden bâzergânlardan ve ahâlî'-i vilâyetten nice Müslüman ve Nasârâ ve Yahûdî firâr eylemişlerdir. Nice dahi firâr eylemek üzere olmağın bâzergânlardan (s. 5) 'âyid olan mâl-ı pâdişâhî dahi zâyî' ve telef olur deyü i'lâm eyledin. İmdi memleket ve vilâyete vâli ve hâkim nasb olunmaktan murâd Şer'-i Şerîf ve kanun-ı icrâ' olunup eyyâm-ı 'adâletimde re'âyâ vu berâyâ âsûde olup huzûr-ı bâl ile du'â-yı devâm-ı devletime iştigâl olmalarıdır. Efrâd-ı âharineden bir ferd zulm ve te'addî olduğuna rızâ-yı hümâyûnum yoktur. Mezbûr Hüdavirdi'nin ahvâli teftîş olunup hukûk-ı fukarâ bî-kusûr alvirilmek emr idüp buyurdum ki dergâh-ı mu'allâm müteferrikalarından fahru'l-emâsil ve'l-a'yân Süleymân zîde kadruhu vardıkta mezbûr Hüdavirdi Şâm'a getürmekle mi olur yahud bir yarar ve mu'temed 'aleyh âdemin gönderüp mahallinde teftîş eylemek mi münâsibdir? Her kangısını vech ve münâsib görür isen vech ve münâsib gördüğün üzere eğer zikr olunan mâddelerdir ve eğer andan mâ'adâdır mezbûrdan gelüp da'vâ-yı hak idenlerin bir def'â şer'le görölüp fasl olunmayup ve onbeş yıla bulûğdur terk olunmayan husûsların husamâ müvâcehesinde şer'le teftîş idüp göresiz. Vech-i meşrûh üzere katl-i nefis idüp bi-gayr-i hakkın ol mikdâr mâl alup zulm ve te'addî ittüğü bi-sicilli'ş-Şer'-i'ş-Şerîf sâbit ve zâhir olmağın şer'le müteveccih? olan hukûku bî-kusûr ashâbına alviridikten sonra müşârun

ileyhin üzerine katl-i nüfûsdan? ve gayrîden ne makûle mevâd sâbit olduysa bir nesne ketm olunmayup hucet ve tafsîl üzere sicl olunup sûret-i sicilleriyle ma'an yazup Südde-i Sa'âdetime 'arz idesin ki sonra hakkında emrim ne vecihle olursa mücebi ile 'amel oluna. Şöyle bilesin. Tahfîrân fî evâhir-i Cemâziye'l-ülâ hamse ve tis'in ve tis'umieh. Be-makâm-ı Kostantınıyyeti'l-Mahrûse." Evâhir-i Cemâziye'l-ülâ 995h/Nisan-Mayıs 1587 tarihli hüküm, **KDSŞSCL, LXVIII**, s. 4-5.

- 34 "Şam Beylerbeyine ve Kudüs-i Şerîf Kâdîsına hüküm ki: Rikâb-ı hümâyûnuma 'arzu hâl sunulup Kudüs-i Şerîf Sancağı beyi olan Ahmed beyoğlu ve sâbıkâ Gazze Sancağı beyi olan babası Ahmed zâlimler olup fukarâ vu re'âyâya zulm ü te'addîsi olduğu 'arz olunmağın müşârun ileyhin Ahmed beyoğlunun sancağı âhara virilüp vâki' olan zulm ve te'addîsi dahi şer'le teftîş ve tefehhus olunup üzerlerine sâbit olan hukûk ba'de's-sübût ashâbına aliverilmek bâbında hatt-ı hümâyûnumla fermân-ı şerîfim sâdir olmuşdur. Buyurdum vardukda mezkûrlardan da'vâ-yı hak idenlerin bu def'a şer'le görölüp fasl olmuş olmayup üzerinden on beş yıl mürûr itmiş olmayan husûsların müvâcehelerinde şer'le hak üzere teftîş ve tefehhus eyleyüp göresiz. Fi'l-vâki' 'arz olunduğu üzere her kimin ne makûle hakkı sâbit ve zâhir olursa ba'de's-sübût hüküm idüp girü ashâbına alıvirdükda kimesne ne alıvrilip ve kimin ve bi'l-cümle müşârun ileyhimânın zulm ü te'addîlerinin defter idüp dahi mufassal ve meşrûh yazup südde-i sa'âdetime 'arz eylesesiz." 533 numaralı 6 Muharrem 1001h/13 Ekim 1592 tarihli hüküm, **A.DVN.MHM.d., LXIX**, s. 270.
- 35 (... Ve Yahûdâ tâyifesinin toksan hane olup eyle olsa her neferinden ellişer Osmânî'dir ziyâde'-i cizyeleri ile üç senede yüz iki pâra ve 'öş-i hamırları altı senede yüz altmış pâra üzere cem' ve tahsîl ittirüp...) Evâhir-i Şa'bân 1002h/Mayıs 1594 tarihli sicil, **KDSŞSC, XI**, s. 106.
- 36 "Cizye-i Nasârâ ve Yahûdiyyân der-nefs-i Halîlurrahmân 'aleyhi's-selâm neferan 27 beher nefer fî 80 2160." **TT.d., 1015 [945h?/1538?]**, s. 276.
- 37 "Cizye beher nefer fî 80 640 Vakf-u Hazret-i Halîlurrahmân." **TT.d., 289 [961h/1553-54]**, s. 197.
- 38 "Hâne 11 fî 80 880 Vakf-u Halîl 'a.m." **KKTT. d., 112 [970h/1562-63]**, vr. 73a.
- 39 Dr. Ernest L. Martin "*The Strange Story of the False Wailing Wall*" makalesinde, duvarın nasıl icat edildiğini ana hatlarıyla anlatmaktadır. Dr. Martin, 1570 yılı civarında Kudüs'e gelen Rabbi Isaac Luria'nın, "Ağlama Duvarı'nın" yeri olarak "Burak Duvarı'nı" işaret etmesiyle bugünkü duvarın hikâyesinin başladığını söylemektedir. Bkz: <http://askelm.com/temple/too0701.htm> Amnon Cohen'in iki cilt halinde neşretmiş olduğu **A World Within Jewish Life as Reflected in Muslim Court Documents from the Sijill of Jerusalem (XVth Century)** adlı eserinde "Burak/Ağlama Duvarı'na" dair herhangi bir mahkeme kaydına işaret olunmaması on altıncı yüzyılda Yahudilerin Burak Duvarı'nı Ağlama Duvarı olarak kabul etmediklerini göstermektedir. Yine devlet merkezinden Kudüs-i Şerîf kadısına gönderilen emirde Yahudilerin Kudüs'te fetih öncesi ve sonrası

herhangi bir mabetlerinin olmadığı vurgulanmıştır: “Kudüs-i Şerîf kâdîsına hüküm ki: Sâbıkâ Kudüs-i Şerîf kâdîsı olan Ömer dergâh-ı mu'allâma mektûb gönderüp nazargâh-ı hak ve mahall-i Mi'râc-ı Rasûl-i asdak kible'-i cemî'-i enbiyâ ki Beyt-i Makdis ve Mescid-i Aksâ'dır. Ol makâm-ı şerîf ve ma'bed-i münîf ve latîfi Hazret-i Ömer radiyallâhu te'âlâ 'anh hicret-i Nebeviyye'nin on altıncı senesinde Rebî'u'l-evvel ayında bi-'inâyetillâhi'l-fettâh sulhan feth idüp ba'dehu Melik Salahuddin beşyüz toksan yedi târihinde mâh-ı Receb'inde bi-'avnilâhi'l-kahhâr kahran feth eylediğinde tâyife'-i Nasârâ şurût-ı İslâmiye'ye ve cizyeye rızâ gösterdikleri için ellerinde olan kenîsâlar ibkâ olunup 'ahidnâmeler virilmiştir. Fe'emmâ tâyife'-i Yahûd kable'l-feth ve ba'de'l-feth Kudüs-i Şerîf'de ma'bed ittihâz etmek vâki' olmaduğu meşhûr ve mastûrdur. Lâkin ol tâyife birkaç senedir ki ol arz-ı mukaddesede Hazret-i 'Ömer Radiyallâhu 'anh Mescid-i Şerîfi'nin duvârına mülâsık ve mescidin binâsıyla müttehid müşâbih yerleri mukayyed idinüp” 15 Safer 997h/3 Ocak 1589 tarihli ve 528 numaralı hüküm için bkz: **A.DVN.MHM.d., LXIV**, s. 210. Dolayısıyla mühimme kaydının da işaret ettiği üzere Kudüs'te on altıncı yüzyılda ve öncesinde bugünkü Ağlama Duvarı'na rastlanmamaktadır. Ancak bu durum sonraları değişecektir. On dokuzuncu yüzyıla birlikte Burak Duvarı, Ağlama Duvarı olarak Yahudiler nezdinde dini bir merkez olarak ortaya çıkacaktır. Bkz: Simone Ricca, “Heritage, Nationalism and the Shifting Symbolism of the Wailing Wall” **Jerusalem Quarterly**, 24 (Sumer 2005), pp. 40.